

ELŐRE A FELVILÁGOSODÁS ÚTJAIN

Tallár Ferenc: Korlátozott szkepszis. A kommunikatív racionalitás elméletéhez. T-Twins Kiadó–Lukács Archívum, Budapest, 1994

Rosszul hangzó és elkoptatott kérdés, mégis gyakrabban fel kellene vetni, vajon milyen hatásuk is van a társadalomtudományi műveknek magukra az eseményekre, a vizsgált jelenségekre nézve. A válasz a kérdéshez hasonlatosan triviális: általában véve semmilyen. A huszadik század egy tekintetben biztos büszkélkedhet: se szeri, se száma a kiváló munkáknak. Mégsem lehetünk elégedettek, hisz hatásuk szinte észrevétlen maradt, leszámítva egyes szerzők műveinek totalitarizmusok általi kiszípolozását, s akár kudarcként is felfoghatjuk a nagy művek hatástalanságát „az élet szempontjából”, miközben marandó értéként jelennek meg az eszmetörténetben. Társadalomjobbító szándékaik süket (vagy „rossz”) fülekre találtak, ám ez már nemcsak az alkotók számlájára írható. Az effajta kérdésfeltevés mindazonáltal több szempontból nevezhető értelmetlennek, hiszen a különféle tudományokról többé-kevésbé mindig leperog a felelősség, ám ha valami olyasmiről szól, ami nagyon is szoros kapcsolatban áll a mindennapok gyakorlatával, az „életvilággal”, s ha még lehetséges és helyesnek vélt utat is fölvázol, már igenis rákérdezhetünk eredményességére. És ez az, ami szinte hiányzik.

Kézenfekvő, hogy Tallár Ferenc könyvének esetében, mely szervesen kapcsolódik Jürgen Habermas munkásságához, a fentebb említetteket magának Habermasnak az esetén szemléltessük. Adott a tény: Magyarországon ígéretes módon folyik a Habermas-recepció, sorra jelennek meg lefordított írásai és a velük kapcsolatos irodalom – mint Tallár műve is. Örülhetünk, hogy a nyugat-európai szellemi hadszíntér egyik – ahogyan mondani szokták – legnagyobb filozófusa, társadalomtudósa immár meghallgattatik Keleten is. Ám ebből az égvilágon semmilyen messzemenő és optimista következtetést nem vonhatunk le, sajnos. Elég felidézni azt, hogy az egykori Jugoszláviában korábban megismerték és érdemben méltatták a racionalizmus védelmezőjének munkáit, és – természetesen – az utóbbi évek (látszólag) irracionális, „érthetetlen” történései ettől teljesen függetlenül zajlottak. Habermast ugyan olvasák a szakmabeliek, éppen csak őket nem olvassa senki.

Tallár Ferenc *Korlátozott szkepszisével* is csak ennyi a „baj”: előre lehet tudni, kik fogják elolvasni és megfontolni szavait: a témához közel álló értelmiség és diákok. Ahhoz sem kell különösebb jóstehetség, hogy úgy ítéljük meg: a kommunikatív racionalitás tolerancián alapuló elméletére nemigen lesz vevő. Jó és helyes, hogy van, de ha ennyire nem kell senkinek, rossz pillanatainkban úgy érezzük, hogy akkor felesleges is.

Tallár tanulmánygyűjteménye két részre oszlik, s az elsőnek – mint a szerző előszavában megjegyzi – Habermas nem tárgya, hanem „vezérlő szelleme” volt, míg a másik részben már a habermasi kommunikatív racionalitás elmélete kritikai reflexió tárgya is. Az első blokkba tartozik a „Sztálinizmus és reszakralizáció” című 1988-as esszé, mely arra tesz kísérletet, hogy a habermasi elmélet alapfogalmaival írja le a kelet-európai viszonyokat, pontosabban a harmincas években kialakuló és azóta már régen felbomlófélben lévő, ám mindmáig megőrződött „klasszikus sztálinizmus” életvilágát. Mindaddig általában a Nagy Terror mindenhatóságából vezették le a rendszer sajátosságait, s amelyből mindent megmagyarázhatónak vélték, ám Tallár azt állítja, hogy a „Szovjetunióban kialakult a sztálinizmusnak egy – önmagában tekintve – rendkívül hatékony, nagy integratív erővel rendelkező életvilága” (53. old.). Ez persze nem vonatkozhat magának a terrornak az áldozataira, de a politikai fordórság és a nagy perek árnyékában a társadalom paradox szerkezete feldolgozta és belsőleg tett normává emelte a szisztematikus terrort, amelyet ugyanakkor a belsőleg gyarmatosított társadalom erőszakként élt meg. Az itt Habermastól kölcsönzött életvilág fogalma – ha kiszakítjuk a nyugati racionalizmus elméleti kereteiből – tehát lehetővé teszi, hogy az eseményeket a résztvevők belső perspektívájából elgondolt és csupán hermeneutikailag megközelíthető módon értsük meg. Így a sztálinizmus sem a pusztán hatalmi eszközökön alapulhatott, hanem egy kulturális tradíció belsővé tett normáin is. Ez többé-kevésbé minden más diktatúrára is érvényes. Bármilyen eszmerendszer képes egy szűk elitet mozgósító ideológiából megszervezni a mindennapokat a társadalom azon szereplői számára, akiket nem kell terrorral elnyomnia vagy megsemmisítenie, s mindez a későbbiekben a társadalom integrációját biztosítani képes kulturális tradícióvá alakul át. Tallár a sztálinista társadalom életvilágát reszakralizáltként értelmezi, ahol az adott normák vitathatatlan autoritása és nem a megvitatható konszenzusok biztosítják a közös cselekvések összehangolását. Ez a szerkezet persze nem zárja ki a racionális szempontok érvényre jutását az objektív tényállásoknál. A szent és a profán éles elhatárolásával a reszakralizált életvilág nyitottá vált az uralomgyakorlás sztálini formáival szemben. A sztálinizmusban nem a modernitás „igazi arca”, hanem az „észvallások” utópizmusa, azaz egy premodern jelenség lepleződött le, mint írja.

Tallár e Habermas-adaptációja paradigmikus jelleggel bírhat számunkra, ha majd a jugoszláv háborúk belső, a különféle életvilágok alapján történő elméleti megértésével próbálkozunk – a mindaddig teljesen sikertelen, s inkább tisztán nyugati tradíciókon és politikai elveken nyugvó értelmezésekkel szemben. Ám az már rejtély, hogy maga Tallár is miért emlegeti az egykori Szovjetunió és Jugoszlávia „posztmodern” háborúit. Az értelmiségi körök szeretik – mintegy frappánsan – posztmodernnek titulálni e válságokat, de

kérdés, hogy lehet-e egyáltalán ott valami ehhez hasonló, ahol nyugati értelemben vett modernitás soha nem is volt és lehetett.

Szintén a tanulmánykötet első részéhez tartozik a „Válaszúton? Jegyzetek a modernről és a posztmodernről” c. írás, mely szintúgy 1988-ból datálódik, és a habermasi Nagy Elmélet segédletével készült, s melyet kétségkívül a posztmodern körül kialakult magyarországi vita egyik legfontosabb állomásának tekinthetünk, figyelembe véve Tallár elméleti felkészültségét a sokakra oly jellemző felszínességgel szemben. Megjelenésének időpontjában, amikor Magyarországon még nem is igen beszélhetünk ilyen jellegű diskurzusról, voltaképpen Tallár az európai és amerikai vitába száll be – így otthon inkább „megelőzte korát”, és jellegzetesen posztmodernellenes álláspontot képvisel, s Habermas nyomdokain haladva, annak kommunikatív cselekvését felvázolva foglalja el pozícióját. Így a posztmodern modernitásellenes attitűdként kezeli, és elveti a gyökeres újakezddés létjogosultságát és igényét a Felvilágosodás elutasítása által; ezt nemcsak gyakorlatilag tartja lehetetlennek, hanem elvileg is veszedelmesnek véli, okulva abból, hogy a „harmincas évek két temetési menete csak a barbársághoz vezetett” (13. o.). Ám maga a modernitás-kritika megalapozott, hiszen eltűnni látszik a jövőtudat, az utópikus perspektíva, mely mindig is a modern fejlődés motorja volt. A politikai életben ez a modern politikai fejlődést meghatározó konszenzuselv eltűnésében mutatkozik meg, egyszersmind a demokrácia válságát is jelzi: a döntéshozatal a nyilvánosság teljes kizárásával, az érdekszervezetek egyeztetése által történik, s kérdésessé vált, hogy vajon még mindig a demokratikus választások teremtik-e meg a politikai rendszer legitimitását, vagy esetleg éppen fordítva: maga a politikai rendszer termeli ki önnön legitimitását. Tallár rákérdez arra, miért pozitív folyamat a történelem összeomlása – ha egyáltalán lehetséges az ilyesmi –, melyet nem fékezni, hanem éppenséggel siettetni kell és érdemes, ahogyan ezt a posztmodernnek vélik. Érdemes kiemelni azt az iróniát, mellyel felszerelve Tallár a posztmodern inkonzisztens voltát bombázza, pl.: „A posztmodern (. . .) kiürült univerzalizmusnak tűnik csupán, mely egy [nem hagyományos, kacsalábon forgó] múzeumban ütött táborn.” (27. o.)

A tanulmány szépséghibája csak annyi, hogy mert a téma aktualitását veszítve a szemeteskosarak alján kötött ki, Tallár írása is leginkább izgalmas kordokumentumként olvasható, ha csak hat-hét év telt is el a megírása óta. Kirajzolódni látszik az a térkép, amelynek mellékutcain a posztmodern karaván halad, amerre halad, s mi már egyre kevésbé vagyunk válaszúton.

A kötet második része öt rövidebb-hosszabb tanulmányt foglal magában, amelyek először külföldi, főképpen német folyóiratokban jelentek meg 1992–93 folyamán, s Habermas két központi témájához, az igazság és a morál területéhez kapcsolódnak. Az írásokból már nem a habermasi rendszerelmélet kritikátlan tisztelete látszódik, hanem annak belátása, hogy „több nagy, azaz jelentős elmélet van, több olyan 'kályha', amelyetől elindulhatunk, ám ezek egyike sem arra való, hogy annak tüzén süssük meg saját pecsenyénket” (7. o.). Ezekre az elméletekre azért van szükség, hogy létrejöhessen egy értelmes párbeszéd, amely ha nem is visz el bennünket az Igazsághoz, de segít bennünket abban, hogy ezáltal mi mint résztvevők váljunk igazzá. Tallár így ahhoz az Arisztotelészről Habermasig húzódó vonulathoz csatlakozik aktív szerepet

vállalva, amely a racionális diskurzív praxisban való részvételt tartja feladatként a társadalom előbbre vitelének szempontjából – s amelyre egyre kevesebb lehetőségük nyílik maguknak az állampolgároknak az állami ki- és szétterjeszkedés miatt.

Amennyiben a habermasi gondolatokhoz viszonyítjuk, egyfajta falszifikációs eljárásnak is felfoghatjuk Tallár írásait. A nagy, átfogó igénnyel fellépő absztrakt elméleteknek különben is mindenkori gyöngéjük a konkrét példával való szembesülés, ám a szokásos egy-egy kis példával történő igazolás a cselekvés- és nyelvelméletekben a tudósok részéről hallgatólágosan gyakran elegendőnek tartatott. A szüntelenül konkrét példákkal, cselekményekkel és élethelyzetekkel való felvezetése a témáknak több mint szerencsés megoldás: az olvasmányosság nem megy a tudományosság kárára, s Tallár írásai „emberarcúbbak” (ha lehet még e kifejezést nem pejoratív módon használni), ezáltal komolyabb elméleti felkészültség nélkül is érthető, miről is van szó, és „miről is vitatkozunk” – ahogyan ezt az egyik írás címe mondja.

Tallár Ferenc először is arra mutat rá, hogy a racionális érvelés lehetőségei erősen korlátozottak. Az életvilágbeli beállítódás már eleve dönt arról, hogy egy vitában melyik oldalra állunk. Gondoljunk példának okáért a cigány- vagy nőkérdésre: kész állásponttal, véleményrendszerrel bocsátkozunk a beszélgetésbe, s ha partnerünk nem vall hasonló elveket, vele szemben nem működik az argumentáció sem. Az értékeket nem, csak a tényeket lehet megvitatni, mondja. A vitás kérdésekre választ találni, azaz konszenzust elérni csak akkor lehet, ha lényegében már azonos módon látjuk a dolgokat. Ha eltérés mutatkozik, nem létezik a „jobbik érv kényszermentes kényszere”. Ha valakit nem tudunk meggyőzni moráljának helytelenségéről, és nem csökkenthetjük argumentatív úton a cigányokkal vagy nőekkel szembeni előítéletességét, akkor ugyan a Felvilágosodás eszméiben való hitünk alapján „joggal” gondoljuk, hogy nekünk van igazunk – mert amennyiben kialakulhatott volna egy racionális vita, akkor meg is győztük volna beszélgetőpartnerünket –, de igazunk csak annyiban biztos, hogy mi toleráltuk a másik meggyőződéseit, míg ő általában hallani sem akar a mieinkről, s csökönyösen ismételteti, mereven elzárkózva az esetleges ellenvéleményektől, hogy a cigányok, nők ilyenek meg amolyanok.

A vitában nem logikailag értékelhető ítéletek csatája zajlik, hanem eltérő gondolkodásmódoké, „Wittgensteinnel szólva: különböző nyelvjátékok, azaz életformák álltak szemben”. Ezért adja fel Tallár az igazság habermasi konszenzuselméletét, s állítja helyére a diskurzív praxis igazságát. Ezáltal a racionalitás lehetőségei nem szűkülnek, hanem ellenkezőleg: bővülnek. A kötet címe is erre utal; korlátozott szkepszis, s nem mindent leromboló kételkedés szükséges a racionalizmus át- és újragondolásához.

Az igazság konszenzuselméletének hibájául azt rója fel, hogy egy meghatározott jellegű diskurzust feltételez, „azaz egy érvényességigényt, melyet egy világ vonatkozásában emelnek” (109. o.). E túlfeszített konszenzus eszméjét fel kell adnunk, s a tények mineműségét nem szabad elválasztani a normáktól és fordítva. S a racionális diskurzus még mindig nem szükségszerűen egy igaz diskurzus, mert egy életformán belül, a résztvevők belső perspektívájából nézve is lehet racionális. Ám ezt nem szabad összekevernünk azzal, hogy akkor

normatívénem határozhatjuk meg egy életvilág helytelen voltát, mint például a totalitarizmusokét. A nacionalisták nyelve eleve romlott nyelv, mert képtelen a megértésre, de nemcsak másokat, magát sem érti meg bezártsága miatt. A megértés viszont morális kötelesség, az ezt elhanyagoló fundamentalisták nemcsak az irracionálist testesítik meg, hanem a helytelent is.

Tehát: „meggyőződésünket jó okok nélkül nem tudjuk feladni” (135. o.), de a másikat sem tudjuk argumentatív eszközökkel meggyőzni igazságunkról. Ennek fényében az igazságot a racionális akceptálhatósággal kell azonosítanunk: „azt, amit jó okok alapján akceptálunk, nem tudjuk másként, mint igazként értelmezni” (128. o.). Emiatt saját tudásunkat is fenntartással kell kezelnünk. S mivel konszenzus csak azonos alapokon állva jöhet létre, a konszenzus csak a kommunikatív praxis egyik lehetősége, melyet nem kell megkoronázunk Habermas módjára.

Tallár felvázolja az életvilág „tudománytalan” igazságfogalmát. Eszerint „az igazság nem a levegőben lóg, hanem mindig egy szituációt illetően releváns és egy kontextustól függ” (164. o.). Egy kijelentésnek egy meghatározott szituációban értelemszerűen emelt érvényességigény vonatkozásában kell igaznak lennie. Maga az igazság és megalapozása is kontextustól függ. Egy kijelentés nem lehet igaz, ha mi magunk nem tartjuk annak. „Csak mi, az életvilág tényleges szubjektumai ismerhetünk el valamit igaznak, miközben (. . .) »hitelt« vehetük fel egész közös kultúránkra” (172. o.). (Tallár Habermas tézisét, miszerint az igazságigények csak diskurzív módon válthatók be, egyszerűen hamisnak tartja.) Mindezt, tehát az igazság megalapozásának eljárását a szocializációs folyamatban való részvétel során tanuljuk meg, s nem eleve tételezetten. Csak a kontextushoz kötött antinómiák maradnak fenn, ezekkel azonban együtt kell élnünk.

Mintegy az eddigiekből kifolyólag vázolható fel a tallári kommunikatív etika. Vitáink tárgya sohasem lehet egy „természetes tény” (valami a világban), amit akár azonosan is láthatnánk és értelmezhetnénk, ha jobban odafigyelnénk. Mert a vita nem akörül folyik, hogy mit látunk valójában, hanem arról, hogyan konstruáljuk meg valóságunkat. A vitatott kérdésekben nyitottságot és megértést kell tanúsítanunk mások látásmódjával szemben, s ez lenne az univerzális etika alapkövetelménye. A probléma ott jelentkezik, amikor beszélgetőtársunk továbbra is azt vitatja, ami a világban van, tehát egy természetes tény, s az elvakultabbak ragaszkodnak is e tévedésükhöz, ezért meggyőzhetetlenek, érveinket nem fogják tudni belátni. A megértő ember ellenben belátja határait, ezáltal túl is lép rajtuk. Tallár az ésszerű morális életvezetés kritériumát abban látja, ha valaki tisztában van autonómiájával és szabadságával, mint ahogy tisztában van ezek határaival is. Az autonóm ember az, aki tudja, hol verődött híd értékek és tények között, s így tudja azt is, mi vitatható, mit kell normatívén (újra)szabályoznia, s ugyanakkor biztosan mozog már adott erkölcsi szituációkban.

Tallár Ferenc kommunikatív etikája méltán sorolható a hume-i alapelvekből kiinduló, ma leginkább Karl-Otto Apel és Jürgen Habermas nevével fémjelzett kommunikatív etikához, melyet argumentatív vagy diskurzus-etikának is neveznek. Semmiképpen sem nekik róható fel, hogy a társadalomnak nem igen akaródnak egy ideális kommunikatív közösséghez hasonlatossá lennie,

ahol ezen etika megvalósíthatóvá válhatna, s hogy a tolerancia egyre inkább kiürülő fogalommá válik, emiatt a kommunikatív racionalitás diskurzusa nem valósul meg az alapvetően más értékeket valló csoportok között. Másrészt az állam már régóta magának hasította ki a közös értékek, szükségletek meghatározásának jogát, azaz megszabta, mi is nekünk a jó és helyes. A kommunikatív etika következetes alkalmazásával pontosan azt kellene elérni, hogy egyre több kérdés megvitatása kerüljön újra az állampolgárok diskurzusának szférájába.

HORVÁTH György